

РОЗВИТОК ЕМПАТІЇ У ДІТЕЙ НЕМОВЛЯЧОГО ВІКУ

Журавльова Л.П.

Описывается генезис и особенности динамики эмпатии в младенческом возрасте. Показано, что эмпатийная установка является врожденным свойством человека, которое актуализирует у новорожденного, при адекватном отношении к нему матери его симбиотическую эмпатию и в дальнейшем – развитие у младенца своего эмпатийного Я.

Genesis and features of dynamics of empathy in infantile age is described. It is rotined that the empathy setting is innate property of a person, which actualizes at new-born at adequate attitude toward him of a mother his symbiotic empathy and development for the baby of the empathy «I».

Необхідним атрибутом взаємодії і спілкування людей є емпатія. До недавнього часу переважала думка, що здатність до співпереживання, співчуття і породжуваних ними альтруїстичних дій зароджується до кінця першого, другого і навіть третього року життя дитини [4]. Очевидно, різні терміни появи у дитини емпатійності визначаються тим змістом, який автори вкладають в це поняття.

Ми вважаємо, що дослідження розвитку тієї або іншої функції (якості, процесу) необхідно починати з моменту народження дитини і намагатися знайти її витокові форми вже в перші місяці життя. При цьому, виходячи з положень теорії прихильності, розглядатимемо генезис людини в контексті її реальної життєдіяльності в середовищі і, насамперед, у взаємодії з близькими людьми.

В основі теорії прихильності лежать відносини між двома людьми, їхні міжособистісні зв'язки, які визначають весь душевний і психологічний лад особистості: ставлення людини до себе, до світу, різноманітні переживання, пізнавальні і творчі здібності та ін. За такого підходу, вирішальне значення для раннього онтогенезу має взаємодія немовляти з матір'ю [1; 8; 9; 10].

Прихильники цієї теорії дотримуються думки, що потреба в спілкуванні, в захисті і безпеці, на підставі яких у другому півріччі формується відчуття прихильності дитини до матері, є в людини еродженою.

Проаналізувавши концепції прихильності, О.О. Смірнова [10] дійшла висновку, що у фокусі теорії прихильності перебуває не зміст діяльності (спілкування), а «чисте» відношення дорослого до дитини, яке інтеріоризується і формує дитячу самосвідомість.

Новітні досліді показали, що вже з перших миттєвостей народження мати «живе в дитині». Проте, вона ще не навчилася проявляти своє ставлення до неї так, щоб воно візуально сприймалося людиною. Складні експериментальні дослідження в останні десятиріччя виявили, що, починаючи з народження, немовля

розрізняє сигнали, які подаються людиною, перш за все – матір'ю, і надає перевагу їм у порівнянні з іншими сигналами навколишнього середовища. У новонародженого дуже рано проявляється вибірковість у ставленні до зовнішнього вигляду дорослого, його мови, здатність до синхронізації при взаємодії з ним (зазвичай, з матір'ю). «У досліджах американського вченого В. Кондона виявилася здатність новонародженого вже першого дня життя рухатися синхронно ритму мовлення дорослого, подібно до його, як це роблять дорослі слухачі» [1, с. 24 – 25].

Останні дослідження немовлят привели психологів до висновку про їхню вроджену готовність до спілкування з навколишніми людьми. Проте, зробити абсолютно беззаперечний висновок про існування спілкування малюка з матір'ю з перших днів життя не вдалося. Залишилося загальновизнаним положення М.І. Лісіної [5] про появу на кінець першого місяця життя дитини ситуативно-особистісного спілкування. При цьому спілкуванні домінуючим залишається дорослий: його ставлення до немовляти, його поведінка з ним і намагання активувати його життєдіяльність.

У цих дослідженнях фактично не йде мова про переживання дитини, її ставлення до світу. Тільки іноді наголошується, що дитина дуже рано відчуває внутрішній стан матері і психологічну обстановку в сім'ї, яка виникає в результаті взаємин батьків [1, с. 75].

Ми вважаємо, що аналіз генези відносин дитини і матері буде більш завершеним, якщо дотримуватися гуманітарного підходу, з позицій якого О.О. Смірнова досліджувала міжособистісні стосунки в ранньому онтогенезі [10]. Проте, на відміну від дослідниці, ми не будемо вважати, що новонароджений з'являється на світ без фіксованої потреби в спілкуванні з дорослим і перші три тижні життя не «помічає» його ставлення до себе, оскільки така початкова установка спричинила деяку суперечність у її міркуваннях.

На нашу думку, якщо припустити існування апіорної діалогічності, полісуб'єктності людської психіки (основне положення гуманітарного підходу), то можна стверджувати, що новонароджений з'являється на світ із вродженою потребою в іншій людині, готовністю до взаємодії з нею. Така готовність повинна мати не лише основу для розвитку перцептивних здібностей (виділення обличчя, мови дорослого, його рухів), але й передумови для відносин «персоніфікації». Персоніфікаційні відносини забезпечуються, перш за все, елементами емоційної сфери.

Досліджуючи філогенез емпатії, ми дійшли висновку, що біологічною передумовою розвитку емпатії стала установка на емоційне сприймання близької істоти (як правило, матері) [2]. Саме така установка (емпатійна установка) робить можливим відгук дитини на звертання матері, психологічну, а не тільки фізіологічну єдність з нею. Яскраво виражене позитивне ставлення матері до дитини протягом першого місяця життя новонародженого актуалізує його емпатійні установки, зміцнює єдність системи «мати-дитина». У цій фазі онтогенезу відносини «Я – Ти» (за М. Бубером) або «пра-Ми» (за Л.С. Виготським) виявляються у своєму первинному (натуральному) вигляді. Це навіть ще не відносини «персоніфікації», а відчуття симбіотичної єдності. Мати ще не позбавилася відчуття, що дитина –

це частина її плоті. Вона ще відчуває свою єдність із нею, як у пренатальному періоді. Очевидно, схожі відчуття можуть бути і в новонародженого.

Процес актуалізації емпатійних установок у дитини добре простежується в дослідженнях американських психологів Маршала Клауса і Джона Кеннела [12]. Хоча вивчення прояву емпатійності і не було метою їх дослідження, вони стверджують, що в людини існує природжений механізм формування прихильності, яку вони розуміють як установлення близьких відносин між індивідами. М. Клаус і Д. Кеннел вважають, що критичний (сензитивний) період, коли батьки міцно прив'язуються до своїх дітей, настає в перші півтори години після народження. Учені дослідили, що у більшості матерів, які народжували без анестезії, і в новонароджених у першу годину їхнього життя був дуже жвавий настрій, що сприяв особливій взаємній сприйнятливості, чутливості між матір'ю і дитиною. Очевидно, в цей момент відбувається актуалізація емпатійної установки у новонародженого. Приблизно три чверті часу, протягом якого матері знаходилися з дітьми в пологовій кімнаті, вони дивилися в очі немовляти, і ті, у свою чергу, теж заглядали матерям прямо в зіниці. Після такого пильного «роздивляння» малюками матерів, останні відзначали, що відчували ще більшу близькість до дітей. Із власного досвіду додаю, що мій другий син з перших годин свого постнатального життя при звертанні до нього так пильно і розсудливо дивився мені в очі, що, здавалося, ніби він розуміє все, що я йому розповідаю. І згодом найкращим засобом привернути його увагу і відволікти від неприємних йому речей були розповіді (мої або чоловіка) на фоні вдивляння один одному в очі. Слухаючи розповіді про природу електрики, будову Всесвіту, польоти в космос і таке інше, син дозволяв загорнути себе в пелюшки, зробити всі гігієнічні процедури, перевдягати тощо. Іноді мені здавалося, що для нього спілкування навіть важливіше, ніж їжа. Ще перебуваючи в пологовому будинку, він відривався від грудей і пильно дивився мені в очі, слухаючи, що я йому оповідаю, а через мить продовжував їсти. У хвилини такого вглядання мені здавалося, що син набагато мудріший за мене.

М. Клаус і Д. Кеннел також стверджували, що ранній контакт матері з немовлям впливає на їхні подальші стосунки (вони тепліші, ніж у інших) і позитивно впливає на психічний розвиток дитини. Наступні дослідження не завжди підтверджували такі висновки, але всі вчені згодні з тим, що ранні контакти дозволяють батькам і дітям краще налаштуватися на сигнали один одного, що, на наш погляд, і є суттю першої стадії емпатійних відносин між ними. Налаштування дитини і матері один на одного відбувається і за допомогою звукових сигналів, міміки, жестів. Хоча перші жести, нехитра міміка і звукові «відповіді» новонародженого рефлексорні і їх не можна назвати спілкуванням у повному розумінні цього слова, але водночас вони дуже важливі в процесі встановлення відносин між батьками і дитиною.

Оскільки звукові сигнали дитини впливають на голос і мову матері і, навпаки, її мова впливає на звуки, які видає малюк, то деякі вчені називають «зрощенням» перші прояви зв'язку між матір'ю і немовлям за допомогою звуків. Таке «зрощення» або «налаштувальна» поведінка матері і дитини формує основу майбутніх відносин між ними.

Виходячи з наведеного вище аналізу, можна зробити висновок, що суть налаштування одне на одного матері і немовляти полягає в актуалізації емпатійних установок дитини і матері, яка завершує першу фазу відносин матері і новонародженого.

На другій фазі відносин з малюком, мати своїм чуйним, емпатійним доглядом допомагає дитині відчутти себе об'єктом любові, прихильності, ніжності і турботи. Важливо вже в перші дні ніжно розмовляти з дитиною, брати її на руки, поглажувати, ловити її погляд, чутливо реагувати на її стан, тобто, всіма способами проявляти свою любов до неї, водночас заохочувати будь-які прояви самостійності й активності. Такий догляд допомагає дитині поступово долати симбіотичний зв'язок із матір'ю, починати виокремлювати своє «Я». Можна припустити, що ще до «усвідомлення» свого фізичного «Я» немовля починає виокремлювати своє емпатійне «Я», тобто, воно починає відчувати себе істотою, якій співчують, яку розуміють, стан якої відчують і на нього реагують.

Дослідження умов, чинників і особливостей розвитку прихильності дитини до матері показали, що саме у дітей, матері яких проявляють чуйність і емпатійність, розвивалася надійна прихильність і довіра до людей [11]. У будинках дитини діти швидко відвикали плакати і «кликати» на допомогу дорослого при голоді, мокрих пелюшках. У старшому віці (4-5 місяців) в них не виникало потреби поділитися своїми переживаннями з дорослими [1]. Таким чином, у депривованих немовлят не актуалізується емпатійна установка і не розвивається емпатійне «Я».

Актуалізація емпатійних установок і виділення емпатійного «Я» сприяє тому, що дитина починає більш інтенсивно реагувати на звертання інших людей: спочатку усмішкою, потім комплексом поживлення і до кінця першого півріччя – бажанням поділитися своїми переживаннями з іншими. Немовля в цей період тонко відчуває стан матері і психологічний клімат у сім'ї [7]. Воно ще не може співпереживати, тобто, переживати ті ж емоції і почуття, які відчують близькі люди. Але дитинча вже на психофізіологічному рівні відображає емпатогенну ситуацію, емоційно заражається нею і ніби розчиняється в ній.

Дослідження А. Валлона [3] показують, що немовля повністю занурене у свої емоції, і завдяки цьому, воно зливається з відповідними ситуаціями, які викликають ці реакції. Дитина ще не здатна сприймати себе, як істоту, відмінну від інших людей, від кожної окремої людини. У цьому випадку ми не можемо говорити про емпатію у повному значенні цього слова. Чутливість немовляти в першому півріччі життя до емоційного стану матері і відгук на цей стан у результаті його емоційного зараження можна назвати симбіотичною емпатією і вважати її генетично первинною формою елементарної емпатії людини.

За симбіотичної емпатії, емоції немовляти мають одну модальність з емоціями дорослих. Мати для дитини є уособленням усього людства, будь-якого іншого дорослого. Позитивне ставлення до неї поширюється на всіх людей. Симбіотична емпатія немовляти проявляється в емоційному спілкуванні з дорослим. За наявності симбіотичної емпатії, безпосередньо емоційне спілкування трансформується в ситуативно-особистісне.

За ситуативно-особистісного спілкування немовляти з дорослим, відносини «персоніфікації» проявляються в найбільш чистому вигляді.

Таким чином, уже з перших місяців життя дитина усвідомлює себе через взаємини з іншими людьми. Перш, ніж у немовляти з'являються власні специфічні емоційні реакції на внутрішній стан або на деякі певні моменти в зовнішньому оточенні, воно починає розуміти реакції інших людей, перш за все – близьких. Воно дуже чутливе до переживань і радощів матері або батька, а також інших вихователів, до яких прихильне, гостро реагує на їхні страхи і тривоги.

Т.П. Гаврилова [4, с. 24-25], узагальнивши відповідні дослідження емоційного спілкування немовлят з дорослими, дійшла висновку, що первинні емпатійні реакції на негативний стан матері – тривогу, страх, засмучення – можна виявити у віці 2-3 місяців. Вони проявляються у вигляді плачу, рухового збудження і в деяких випадках – відмови від їжі. Доповнюючи висновки Т.П. Гаврилової власними спостереженнями за сином, констатую, що 2 – 3-місячна дитина тонко реагує на позитивні емоції матері і відчуває стан її втомленості.

З розвитком зорового і слухового аналізаторів, реакції дитини на дорослого стають більш інтенсивними і різноманітними. Н.І. Лисенко [6] вивчала співчутливі реакції дітей від шести місяців до трьох років. Вона виявила, що шестимісячні діти плачуть, побачивши засмучену матір, а на кінець першого року життя дитина не лише плаче, якщо при ній когось кривдять, а й робить спроби втішити.

Звідси можна зробити висновок, що свідомість дитини з самого початку діалогічна і в ній завжди присутній інший. Природно, що функції і конкретна персоніфікація цього внутрішнього іншого з віком змінюються. У першому півріччі життя дитини дорослий викликає її на діалог із собою за допомогою актуалізації її емпатійної установки та емпатійного Я. Як зазначалося вище, в основі їхнього ситуативно-особистісного спілкування лежить симбіотична емпатія, яка має реципрокний характер. У ній проявляється любов матері до немовляти і його до неї.

Симбіотичну емпатію можна уявити у вигляді інтерференції «хвиль» матері і дитини. Рівень розвитку сучасної науки не дозволяє експериментально дослідити внутрішні механізми цього явища. Проте, з погляду гуманітарної психології такий тип відносин у найчистішому вигляді є відносинами «персоніфікації», де кожний із суб'єктів сприймається, як цілісна й унікальна особистість. Саме на цьому етапі онтогенезу закладається фундамент духовного та особистісного розвитку людини. Тому багато психологів вважають, що якщо дитину після народження розлучити з матір'ю більш, ніж на півроку, у неї не виникає прихильності до матері [11], а надалі такі діти мають відхилення в психічному та особистісному розвитку, труднощі в соціальній адаптації.

Слід відзначити, що відхилення в подальшому онтогенезі виникають не лише внаслідок психічної депривації, а й унаслідок вроджених нейрофізіологічних особливостей людини. Аналіз наслідків не лише соціальної депривації, а й уроджених нейрофізіологічних особливостей індивіда на його психологічний, особистісний і соціальний розвиток підтверджує наше припущення пробіологічні передумови виникнення емпатії. Так, деякі діти вже з народження проявляють «важ-

кий» темперамент, дратівливі, неусміхаються, аутичні [7; 12]. Новонародженим з «важким» темпераментом властиві нерегулярність проявів біологічних функцій, негативне (до різкого неприйняття) ставлення до нових людей і ситуацій; нездатність швидко і легко пристосовуватися до змін і бурхливий, негативно забарвлений настрій. У дошкільному і молодшому шкільному віці у цих дітей спостерігалися проблеми в поведінці й у відносинах із навколишніми людьми.

В аутичних дітей відсутнє спілкування «очі в очі». Вони не прагнуть до матері, ухиляються від її пестощів, не помічають і уникають інших людей, у тому числі і своїх однолітків. У таких дітей не з'являється потреба в спілкуванні в природних умовах виховання. І навіть при активній, цілеспрямованій, професійній і тривалій (іноді впродовж усього дошкільного періоду) корекції аутичних відхилень дуже позитивних результатів досягають лише у 30% випадків. Такі діти вступають до звичайної школи і проявляють гарні здібності.

Аналіз викладених вище результатів досліджень дає можливість зробити висновок, що деякі діти народжуються без вираженої установки на емоційне сприймання іншої людини. Очевидно, в окремих випадках така установка взагалі може бути відсутньою. У таких дітей важко або неможливо розвинути емпатійні здібності. Згодом вони перетворюються на людей-раціоналістів, холодних, обачливих, глухих до переживань інших людей.

За умови здорового онтогенетичного розвитку, в першому півріччі у дитини розвивається емпатійне Я, а до кінця першого року вона усвідомлює своє фізичне Я. У неї розвивається наочно-маніпулятивна діяльність і різноманітнішають відносини з дорослими. До сприймання дорослого, як самодостатньої цінності, приєднується ставлення до нього і як до об'єкта пізнання поряд з іншими предметами, а також як до необхідної умови, посередника пізнання навколишнього світу. Таким чином, щодо дорослого з'являються відносини типу «Я – Він». Фізичне відчуження від дорослого, психологічне відділення від нього, що почалося, перехід до ситуативно-ділового спілкування з ним, поява першого соціального ставлення – почуття прихильності, в якому дорослий виступає вже одночасно в двох своїх іпостасях – як суб'єкт спілкування і взаємодії і як конкретна емпірична істота, – зумовили якісні зміни в розвитку емпатійних відносин дитини з близькими дорослими, а також поширення їх на інші об'єкти (дорослих, однолітків, антропоморфізованих об'єктів, тварин і т.п.).

На межі першого і другого років життя відбувається стрибок у розвитку емпатії: припиняється її дія, як суто натуральної функції. Вона починає розвиватися за типом особистісно-смислової емпатії, тобто, відображення переживань іншої людини все більше опосередковується когнітивними процесами. Інша особа стає об'єктом пізнання і розуміння, співчуття і співрадість, смутку і злорадість. На межі віку немовляти і раннього дитинства починає розвиватися все розмаїття емпатійних стосунків за типом «Я – Він».

Розгляд генезису емпатійних відносин у немовлячому віці дає можливість констатувати наступне:

- емпатійна установка є вродженою особливістю людини;
- в немовлячому віці емпатійність розвивається, як суто натуральна функція, за типом симбіотичної емпатії.

Перспективою подальшого дослідження є дослідження емпатійної чутливості в пренатальному періоді та реципрокного характеру симбіотичної емпатії.

Література

1. *Авдеева Н.Н., Мещерякова С.Ю.* Вы и младенец: у истоков общения. – М.: Педагогика, 1991. – 158 с.
2. *Журавльова Л.П.* Психологія емпатії. – Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І.Я. Франка, 2007. – 328 с.
3. *Валлон А.* Психическое развитие ребенка. – М.: Просвещение, 1967. – 196 с.
4. *Гаврилова Т.П.* О воспитании нравственных чувств. – М.: Знание, 1984. – 81 с.
5. *Лисина М.И.* Проблемы онтогенеза общения. – М.: Педагогика, 1986. – 144 с.
6. *Лысенко Н.И.* Источники возникновения и развития чувства симпатии у детей раннего возраста: Автореф. канд. ... психол. наук. : 19.00.07. – М., 1952. – 18 с.
7. *Мещерякова С.Ю.* Особенности аффективно-личностных связей со взрослыми у младенцев, воспитывающихся в семье и домах ребенка // Возрастные особенности психического развития детей / Под ред. И.В. Дубровиной, М.И. Лисиной. – М., 1982. – С. 19 – 36.
8. *Мухамедрахимов Ф.Н.* Формы взаимодействия матери и младенца // Вопросы психологии. – 1994. – № 6. – С. 16 – 24.
9. *Пейнер А.* Особенности деятельности мозга ребенка / Пер. с нем. – Л.: ЛГУ, 1962. – 321 с.
10. *Смирнова Е.О.* Становление межличностных отношений в раннем онтогенезе // Вопросы психологии. – 1994. – № 6. – С. 5 – 15.
11. *Смирнова Е.О.* Теория привязанности: концепция и эксперимент // Вопросы психологии. – 1995. – № 3. – С. 139 – 150.
12. *Флейк-Хоббсон К., Робинсон Б.Е., Скин П.* Мир входящему: Развитие ребенка и его отношений с окружающими / Пер. с англ. – М.: Центр общечеловеческих ценностей, 1993. – 511 с.